

CARLYLE.

Halála 50-ik évfordulója alkalmából.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történet-tudományi szakosztályában.

Londoni tanuló koromban egy kedves angol barátom, Hazel Vilmos, emlékül megajándékozott Carlyle legsajátságosabb művével, a „Sartor Resartus“-sal. Az ajánló sorok igen jellegzetesen ezt tartalmazzák: az igazság barátjától, az igazság egyik komoly keresőjének, emlékül. (From a lover of Truth to one of her earnest disciples.)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület előadás-sorozatán rám eső föladatot nagyon megkönnyítné, ha meg tudnám magyarázni, mi vezette barátomat e sorok írására. Minthogy ifjú embernek szólott attól, aki az angol irodalomban kiválóan jártas s egyben helyes ítéletű férfi volt, föltehetem, hogy Carlyle tanulmányozására akarta terelni figyelmemet, aki akkor, 1879-ben, még élt. Az angol ember minden olyan kérdés iránt komolyan érdeklődik, amely a nemzet nagyságát érinti. A politikából mindenki kiveszi részét a maga idejében, midőn szavazata döntő lehet, de azontúl is tájékozott akar lenni minden olyan irányban, ahol a nemzet érdeke forog kérdésben. Ennek tulajdonítható, hogy az ipar, a kereskedelem, s közgazdaság, az irodalom s részben a művészet figyelemmel kísérését hazafias kötelességnek ismerik. Minden többé-kevésbé tanult és mívelt embernek megvannak a kiválasztott és pártfogolt írói. A poet laureat-ot, vagyis a koszorús költőnek nyilvánított írot, épolyan hódolattal veszik körül, mint a koronás királyt, s gondjuk van rá, hogy a nimbuszát ne érintse senki.

Az én gondolatom a múlt évszáz 70-es éveiben jár. Carlyle már felül van 80. évén. Úgy sejtem, hogy londoni barátom nagy híve volt Carlyle-nak s bennem új hívet akart szerezni neki. Mintha szerette volna elősegíteni, hogy ezt a nagy és termékeny írot élete végén részesítsék megérdemelt kitüntetésben. A következő 1880. évben ez meg is történt. A nemzet emlékérmét veretett nagy fiának, s ha nem is arannyal, de ezüsttel fényesítette be élete lemenő napjait. 1883 február 4-én Carlyle befejezte pályafutását.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti szakosztálya a kitűnő férfiú halálának félszáz éves fordulóját kívánta fölhasználni, hogy megemlékezzünk róla. Az ilyen visszaemlékezés nemcsak a multnak szól, hanem a jelennek is. A nagy emberek haszna olyan, mint a nemes ércé. Amikor forgalomba hozzák, köznapi értéke van, ámbár rendesen olyan márkát kap, amelyért az egész ország, a fejedelem és a nemzet vállal jótállást. Sajátságos, hogy az idő rendesen fokozza az értéket, s ha szel-

lemi értékről van szó, közkinccsé válik, s mint jelen esetben is, magunkhoz méltónak tartjuk, hogy a kínálkozó alkalmat megragadjuk és közelebb vonjuk magunkhoz.

Azzal nem kecsesgetem szakosztályunkat, hogy Carlylet az Erdélyi Múzeummal kapcsolatba tudom hozni, de minthogy szakosztályunk az egyetemes emberi, a kiválóan tudományos vagy történelmi tárgyú kérdések ismertetését és általánosítását tartja föladatának, én is erre törekszem.

*

Carlyle Skóciában született 1795-ben, tehát a brit szigeteknek abban a részében, amely szerkezeténél fogva legjobban a mi kis Erdélyünkhez hasonlít. Nekem úgy tetszik, hogy Carlyleben sok olyan vonás található, amelyeneket a mi bércecs-völgyes hazánk termelt ki. Carlyle mindennél többre becsüli az önmegvalósulást. Majdnem oly vakmerően halad kitűzött célja felé, mint akár Kőrösi Csoma, akár Bolyai, akár Brassai. Örökségül a különben is sivár atyai vagyomból alig valamit, de annál többet kap atyja személyes hatásából. Törhetetlenül szilárd, mint az a gránitsziklaláncolat, amely az idő végtelen hosszúsága alatt valamikor a felszínen, most pedig a szüntelenül háborgó tengervíz alatt összekapcsolja Skóciát az ezeresztendő óta nyugtalankodó Irországgal. Carlyle már ifjú tanuló korában a maga embere akart lenni. Tanult, mintha más dolga sem volna. Majd tanít, mert a megélhetést biztosítani kell, de már belekezd az apai akarattal szemben (atyja papnak szánta) vállalt írói munkába, s hol a sicamor bokor tövise, hol a minden oldalról tépdéső bozót akadályá ütközik ki ifjúkori tanulmányaiból a heti és havi folyóiratok hasábjain.

1826-ban, 31 éves korában, jókora vagyoni függetlenségre tesz szert nősülésével. Ezenkívül olyan kitűnő élettársat kap, aki irodalmi munkájában előnyösen támogatja. Szüksége volt a bizalmas és baráti segítségre, mert érdes és nyers skót dialektusa, kíméletlen kritikája nagyon sok ellenséget szerzett neki. Barátot annál kevesebbet.

Első nagy munkájának *Sartor Resartus* furesa és titokzatos címet adott. Magyarban talán legközelebb járunk a szerző gondolatához, ha *Elgáncsolt*, vagy *Toldozó-foldozó szabónak* mondjuk. Annyi bizonyos, hogy ebben a könyvben az elégedetlen, a gúnyolódó és éles seprűvel tisztogató reformátor képében jelenik meg. Az emberek divatferdeségeit ostromolja német nevek alá burkolva, de egyben az egész angol nemzet hibáit támadja. A könyvet 1831-ben írta. Kiadóra nem akadt hosszú nyolc esztendeig s ekkor is először részletekben jelent meg folyóiratokban. Annyira érdekesek a kiadás körülményei, hogy a régi világ hadi taktikáját, vagyis, hogy ne támaszkodjunk egészen a fantáziára, a Przemysl vár ostromát idézzük és alkalmazzuk rá. Valóban ez a 224 oldalnyi kis 16-od réttel könyv a nyomdába jutás előtt minden taktikai fogást elviselt. Először bosszantotta szerzőjét valami négy esztendeig, mintha elátkozott gyermeke lett volna. Azután bujkált egy érdekelt folyóirat hasábjain, vagyis abban a folyóiratban, amely már több dolgozatát kiadta és még fizetett is Carlylenek.

Már ekkor utolérte egy másik lap kritikája. A *Frazers Magazin* a

maga szokott briliáns formájában jelenik meg, de ad más egyebet is. *Sartor Resartus* — így szól a kritika — olyas valami, amit a Vén Dernis így szokott megmagyarázni: egy rakás hitvány nonszens, melyet itt-ott gondolat, sőt feltűnő poétai erő tarkít. De miért akkora pedanteria, miért nem ír általánosan megérthető nyelven? A kritikus azt hiszi, hogyha a farkánál kezdi s úgy jut a fejéhez, éppolyan jól megérti, mint megfordítva. Idézi egyik mondatát. Könnyű neki, de ember legyen, aki ebből magyar értelmet erőszakol ki: „a tűzben keresztelt lélek, akit hosszú ideje gúnyolva csapkod a villám, s midőn már érezi saját szabadságát, mely érzés az ő baphomatikus keresztisége: vagyis egész országának az a várbástyája, melyet megrohamozással vett be és tart vissza hódíthatatlanul, honnan ő majd, habár kemény ütközetek árán, de bizonynal meg fogja hódítani a kívüleső dominiumokat és egyben föl is szabadítja azokat.“

Ez a hosszú és áradozó lélekzetű mondat ezer más társával egyetemben ugyancsak zavarhatta az angol kényes, puderes arisztokrácia ízlését, s bosszanthatta a tekervényesen gyártott szavakból kisugárzó lekicsinylés. Elég volna a tekintélyes Gibbonhoz hasonlítani, aki nemcsak a fennköltén finom angol nyelvet használja, hanem a mellett a nemzet büszkeségét kielégítő tudományos gondossággal ír. Az amerikai vélemény sem kíméli *Sartor Resartust*, sőt *trum*-nak mondja, s ez a mi használatunk szerint majdnem humbugnak minősül. Rendkívül, sőt jogosan izgatta az angol olvasót az író szárkázmusa, de annál inkább az, hogy német neveket, német környezetet szerkeszt, mintha az angol nyelv nem rendelkezne akárhány alkalmas szóval, s mintha a divat ellen csak idegen köpeny alatt lehetne harcolni. Nekem úgy tetszik, mintha az angol büszkeség, s ebből oly bőven táplálkozó fölényesség és önhittség fűtené a Carlyle ellen oly türelmetlenül és a tisztalátást elzáró fölháborodással harcoló kritikát.

Jól megfontolva, Carlyle egyenesen és nyíltan feltárja egész tervét és módszerét az olvasó előtt. Meg akarja írni a ruházat, az öltözet filozófiáját. Eleddig a tudománynak minden titkába bevilágítottak Lagrangetól kezdve Laplaceon át el azokig, akik kikutatták a heringek vándorlását, mindent, ami az embert érdekelte és érdeklé le egészen a porcellán és cserépedény gyártásig, hát csak épen azt ne szellőztessük meg, ami az ember testéhez legközelebb ér: a gyapjú-, gyapot- és kenderruhát? Hiszen az ember ezzel borítja be egész külső lényét, az alatt végezi teste és lelke minden munkáját! Hát azért, mert ez szokatlan tárgy, már el kell fordulni attól, aki vele akar foglalkozni? Hiszen a ruhát épúgy kell tekinteni, mint a fán a levelet, a madáron a tollat. Hiszen már Shakespeare megmondotta volt, hogy az ember mindig előre néz, meg hátra néz, csak éppen maga körül nem néz, s nem látja, mi foly a szeme előtt.

Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy Carlyle egészen jó szándékkal nyult tárgyahoz. De a módszere kihívó és bántó volt, mert ő még úgy szerepelt, mint kezdő író. De továbbá azért is, mert a mult évszáz első felében, sőt azután is rendes divat volt az álnév használata. Ő is álnévet választott, mégpedig németet: von Diogenes Teufelsdröckh. Kiadója: Stillschweigen und Co. Weissnichtwo. Aki a német nyelv elemeivel tiszt-

tában van, azonnal látja, hogy mindenik csinált szó, s ráadásul gúnyolódó. Azt is megvallhatjuk, hogy egészen gyermekes, holott Carlyle már a 40 felé közeledik.

Javára legyen följegyezve, megmagyarázta, miért burkolózott idegen köpenybe. Azért, mert azt a célját, hogy kortársait s az angol nemzetet fölvilágosítsa tévedéseiről, hibáiról, a németiséghez kellett fordulnia, mert a német tanult, szorgalmas, mélyen gondolkozó. Valóságos szerencse, hogy található olyan hely, — így szól, — ahol az elvont eszme védelemre talál. Amíg a túlzott és betegesen katolikus emancipáció, meg a rothadt ősvárak és a párizsi forradalmak eldugják a fülét minden angolnak s minden franciának, a német nyugodtan ül tudományos őrtornyában és koronként a világ fülébe kiáltja, hányat ütött az óra.

Hogy Carlyle jó angol hazafi, azt már könyve elején megmutatja. Közöttünk — mondja — a tiszta tudomány s főleg a tiszta erkölcs-tudomány szunnyadoz, míg másfelől kereskedelmi nagyságunk, kiváló alkotmányunk, mindenre a gyakorlatosság bélyegét nyomja: a kultúrára, a kísérletezésre, sőt még a gondolat szabad szárnyára is. Egészen helyén való tenat, hogy az öltözködés — mondhatni divat — filozófiájával tegyen kísérletet. A szerző megvallja, hogy erre a vállalkozásra csak a könyv megírása előtt pár hónappal gondolt, mégpedig német hatás alatt, hol több ideig folytatott tanulmányt.

Mindamellet, hogy ilyen helyes szándék vezette, nem merte saját neve alatt kiadni s titokban is tartotta magát a második kiadásig, amely csak 1869-ben jelent meg.

Szerzőnk hűséggel ragaszkodik ahhoz, hogy ő a ruházkodás, tehát a divat filozófiáját írja, de hogy ennél sokkal többet és mélyrehatóbbat írt, azt rövid bepillantás megmutatja. Először is Carlyle a kíméletlen kritikával és a közvéleménnyel szemben vállalásnak tartja magát. Már kiindulásul a quaker apostolra, az istenihlette emberre hivatkozik, de különösképpen azért, mert az egyházak az egyházi fényes és káprázatos papiruházattal illusztrálják a vallást és a szerint kapcsolják az embereket társaságba. Hízlegés helyett kimondja, hogy ezeknek a ruháknak a könyöke lyukas, sőt legtöbbször már csak maszk, mely alatt nincsen élő lélek, hanem csupán tisztátalan pókok és poloskák. Könnyen megeshetik, — így jósol, — hogy egyszer a kanonokok és a főpapok tiaráját le fogják tépni, hogy az emberiség sebébe kötözzék be vele!

Carlyle szeret belenyulni a transcendentalizmus mélységébe. Előtte a beszéd időhöz kötött, a hallgatás örökkévaló. A méhek csak sötétben dolgoznak, a gondolatot a néma esend termeli. Úgy van, szól írónk, rajtunk nem a logikával mérlegelő tehetségünk uralkodik. A képzelőtehetség a mi királyunk! Ennek a fantáziának, a szimbolum után rohanásnak köszönhetette József osztrák császár, hogy midőn az egész magyar nemzet előtt zsebrevágta vaskoronáját, az egész magyar nemzet talpra állott mellette. Carlyle itt is hű marad magához, mert így szellemeskedik: különben is az egész elfért a zsebében és legfennebb annyit ért, mint egy lópatkó.

Irónk a munkások pártján áll, legyen az akár szellemi, akár kézi munkás, mégis azt hangoztatja, hogy fő az élet kenyere. Idézzük: „ha a szegény és alázatos munkás dolgozik, hogy legyen kenyere, a másik folytatja dicső munkáját, azért, hogy a másiknak legyen világossága, vezetője, legyen szabadsága és halhatatlansága! Ha ez a kettő együtt halad, minden egyéb értéktelen, mint a polyva, melyet elfú a szél. Ha így halad a világ, akkor az ember phönix-madárként fölkél hamvából. De ebből az is következik, hogy ki kell szabadítani az utilitárizmus karjai közül, mert különben a militarizmus fúriája ismét el fog seperni néhány millió embert, olyanokat is, mint Napoleon!”

Ilyen szellemben filozofál tovább Carlyleünk német személyesítője, s egészen meghat, hogy ez a rideg író németjét, tehát önmagát így aposztrofálja: „egész szíve és élete át van hatva az udvariasság szellemétől, természetes udvariasság tündöklék belőle. Olyan ő, mint a nap-sugár, aki a gomolygó felhőkből reggeli szivárványt varázsol elő, sőt a londoni füstöt is áttöri és aranyesőt szór alá belőle“. Látszik tehát, hogy az angolok félreismerték.

Carlyle Emersonnal jó barátságban volt. Emerson fel is kereste. Habár gyökeres ellentét volt közöttük, nagy volt a szimpátia is. Carlyle mindent szörnyen gyűlölt, ami nem felelt meg a valóságnak. Emerson mindent szeretett, ami igaz és helyes volt. Emerson kiadója még ezt is följegyzi: Carlyle soha sem könnyezett, csak szitkozódott; Emerson nem nevetett, de a legkomolyabb pillanatokban egy gyöngéd mosoly jelent meg az arcán, mialatt várta a vihar elvonulását. Carlyle így jellemezte életét: az életem oly sötét, mint a halál. Jöjj, tölts velem egy évet, szól Emerson, s ha nem szereted Újangliában, elmegyek hozzád, veled fogok lakni.

Emerson leveleiben sok becses adatra találunk Carlyleről. A *Sartor Rosartus* sorsa feltűnően érdekelte. Clarke Freemannak, aki legbizalmasabb barátja volt, 1834-ben azt írja, hogy meg kellene változtatni a formáját s meg kellene toldani néhány újabb dolgozatával. *Sartor Resartus*nak vannak hibái, főleg a stílus kifogásolható, de én azt nemes filozófiai költeménynek tartom, melyben a kortársak eszméit és intézményeit rajzolja meg. Annyi éle s annyi grácia van benne, hogy már csak azért is meg kell becsülni mindenkinek, aki értékelni tudja az igazság keresését és az azzal járó intelmeket. Emersonnak a Carlylehez írt levelei mutatják, mennyire igyekezett pontos lenni mindenben, ami távoli barátját érdekelhette, holott nem volt semmi hajlama a tudósítói szerepre. A mellett Carlyle nyers természete is fárasztotta.

Emerson tudta, hogy Carlyle bámulója Goethenek, azért fölhasznál minden alkalmat, hogy a nagy költőre irányítsa figyelmét. E viszonyból kifolyólag Emerson elolvasta Goethe összes műveit (55 kötet), ámbár nem kevés küzdelmébe került. Egészen megható Emersonnak Carlylehez kis fia halálakor írt levele. Nem ismerjük Carlyle válaszát, de hisszük, hogy szívére hatott a jó barát nagy vesztesége. Ebből a barátságból bizonyonnyal jutott Carlylenek kellő információ akkori nagy kortársukról, Channingről, a filozófusszónokról, aki bizonyos

egyházi formában ugyanazokban az eszmekörökben mozgott. Nagyon értékes lenne a Channing véleménye a Carlyle Napoleonjáról, minthogy ő nagyon gyökeresen hozzálatott a nagy katona jelleme megfestéséhez. Az akkori divat szerint Channing, Emerson és Carlyle, mindenike vándor-apostol volt. Vitték magukkal és hintették, mint Jézus hűség követői, a magot az embervilág lelki talajába. Egyik sem maradt gazdag termés és bő aratás nélkül, el egészen a mi napjainkig. Lelkők befészkelődött a mívelt nemzetek lelkébe.

Az idővel, kedves hallgatóim figyelmével és türelmével nem szeretnék visszaélni, azért igyekszem egybevonni a Carlyleről még elmondandókat. Tekintsünk bele a francia forradalomról írt legteljesebb könyvébe.

Ugyanaz a Carlyle írja, akivel az imént találkoztunk. Nem barátja az ürességnek, gyűlöli a feslett életet. mégha XV. Lajos serti is. Nő, ha politikus, s ha a királyi koronához oly közel jár, mint Madame Dubarry, Carlyletől ne várjon kíméletet. Szerinte az egyház is, a királyság is szímbolom, éppen mint az öltözet. Egyiknek is. másiknak is van értéke, melyért élni és szenvedni helyes és jó, de mihelyt XIV. Lajos összetéveszti magát az állammal (*L'état c'est moi*) s a pap nem elégszik meg azzal, hogy az Urat szolgálja, hanem magát az Úr helyett dicsőítteti, — a világ kereke visszafordulóban van! Carlyle a régi dicső Franciaországot és nemzetét romban látja, testben és erkölcsben, de a romok között elvonultatja a jelentéktelen korzikai katonát, s látja az új nemességet, a kereskedőket, a törvénytudókat és az irodalmi nemességet. Ellenben veszélyt lát a bölcsészek munkájában. „Itt van tulajdonképeni és fő súlypontja az egész messze kiterjedt betegségeknek. A hit eltűnt, a kétely foglalja el helyét.“ Ilyen Franciaországban hajtá le fejét XVI. Lajos a guillotin kése alatt 1793 január 21-én.

Az Erdélyi Múzeum könyvtárában a francia forradalom magyar fordítását átnéztem. Örvendek, hogy láttam. A Magy. Tud. Akadémia kiadása alaposan el van használva, tehát az ifjúság és mások nagy szorgalommal olvasták. Vajjon azért-e, mert a francia forradalom tüzeinek szilánkjai még most is a levegőben kergetőznek, vagy azért, mert az író a legizgatóbb anyagot olyan könnyűséggel sorakoztatja föl saját fantáziája szárnyán, hogy ellenállhatatlanul olvastatja magát? Nem szükség vitatni, mert bármelyik ok eléggé megmagyarázza az olvasó érdeklődését.

A kiadó Akadémia könyvkiadó bizottsága nagyon óvatosan és helyesen járt el, midőn kijelentette, hogy „szerzőktől és fordítóktól minden felelősséget magára nem vesz“, mert a Carlyle Francia forradalma e magyar átültetésben nem válik nagy dicsőségére sem az írónak, sem a kiadónak. Az a Carlyle, aki nyelvvel és stílusával annyi bosszúságot okozott a kényes ízlésű angol közönségnek, ebben a magyar köntösben vagy egyáltalában nem, vagy a szavak halmazában elburkolva alig ismerhető fel. A könyv legizgatóbb része XVI. Lajos elítéltetése. Carlyle itt is, mint mindenütt, a rideg valóságot érzékelteti. Az ítélet ki volt mondva: halál. A girondisták és az egész ország népének irgalmatlan dühe célt ért 1793 január 21-én. „Midőn az órák tizet ütöttek

a hajdani Place de Louis Quinze, most Place de la Revolution (a forradalmi tér) terén, a guillotin áll közel a régi talapzathoz, hol hajdan a Lajos szobra állott. A tér köröskörül csillog az ágyuktól és fegyverektől, a bámulók tömege izgulva várakozik. Kifutó hirnökök rohannak a városházához minden három percben, közelben a Convent tartja ülését, Lepelletier ellen bosszúra készen. Mintha mi sem történné, Lajos olvassa a haldokló imáját. Még öt perc kell, míg befejezi. Ekkor föltáruul a kocsi. Milyen lelkiállapotban lehet! Ha tíz szemtanú látja, tízféle tudósítást ad. Minden lelki állapot egymásra halmozódva benne! Előtte a halál sötét mélysége, s minden, ami ezzel jár: a bánat, a düh, az önmegadás, a lemondás. Vigyázz Edgeworth urra, szól a századoshoz, s belépnek a kocsiba. A dobok peregnek. Taysez-vous! Csend! kiált iszonyú hangon. A vérpadra föllép némi vártatva. Sötétbarna kabát, szürke breeches nadrág, fehér harisnya! Kabátját leveti s ott áll fehér flanelujjas-mellényben. A hóhérok hozzálépnek, hogy megkötözzék. Rugdos, ellenkezik. Edgeworth abbé figyelmezteti, hogy a Megváltó engedte, hogy megkötözzék s benne bíznak az emberek! Kezei összekötve, feje födetlen, a végzetes pillanat elérkezett. Föllép a vérpad szélére, arca nagyon piros és szól: Franciák, én ártatlanul halok meg! A vérpadról az Isten színe előtt való megjelenés közel pillanatában mondom nektek: Megbocsátok ellenségeimnek. Óhajtom, hogy Franciaország... egy tábornok Santerre vagy más, vágjat elöl lóháton feltartott kézzel: Tambours! A dobok pergése elfojtja Lajos szavát „Hóhérok tegyétek kötelességteket!“ A hóhérok elszánt kétségbeeséssel, nehogy őket gyilkolják meg, mert ha ők nem sujtanak Santerre és az ő fegyveresei megteszik. Megragadják a boldogtalan Lajost. Hat kétségbeesett ember őt az egy kétségbeesettet. Dulakodnak egymással, míg végre odakötik deszkájukhoz. Edgeworth abbé lehajolva mondja neki: „Szent Lajos fia, szállj fel az égbe“. A bárd csengve lehull. Egy király élete ki van oltva. A nap hétfő, január 21, 1793-ban. Élt 38 évet és 28 napot. Sámson hóhér felmutatja a király fejét. A Vive la republic szilaj kiáltozása terjed! Egyre növekszik... A városi tanácsosok kezeitek dörzsölve mondják, megvan, megvan! A kiomlott vérbe zsebkezdőket, dárdahegyeket mártanak, Sámson mester, bár később tagadta, egyes hajfűrtöket bocsát áruba. A sötét kabát egyes foszlányait a párizsi nők még sokáig viselték gyűrűjökben. Az egykor olyan bűvös jelszó, „Le roi est mort, vive le roi“, eltűnt! A fejöket vesztített emberek kapkodnak a levegő után, pedig az új jelszó „Le roi est mort“, örökre szóló valóságnak tetszik, hiszen a Bastille leomlott, hiszen 25 millió francia egymás keblére dőlve örömkialtással tölti be a levegőt!“

Ehhez és az egész babiloni összeomláshoz Carlyle éles megfigyelése és még élesebb nyelve szolgáltat méltó akkordot. „Tündöklő volt reményünk, mint a napfény, s most már vérvörös, mint a pokoli emésztő tűz! Tökéletes boldogságot képzeltünk és a helyett vizzálykodást nyertünk. De milyen áron! 1792 szeptember hónapja, az iszonyatok csimborasszója, a guillotin lezuhanásával befejezve! A harangok siralmasan zúgnak, s Sicard abbé 30 társával, akik nem tettek hűségesküit, a nép szörnű rivalgása között halad a börtön felé. Le veletek! Belzebubok,

és Moloch papjai, — ordítja a tömeg! Most a börtön megváltás lett volna, de a végnélküli sokaság dühe ilyen szerencsét nem tűr. A 30 papot kitépik a kocsikból s egymásrahányva meggyilkolják mindannyit. Irónk ezeket a napokat összefűzi a Bertalan-éj, az armagnaci mészárlásokkal és a szicíliai vecsernyével.

A papok után következnek a nemesek. A sötétség alakjai óduikból százával lépnek elő, ellenben a rendőrcsapatok elszélednek, sőt láttunk egyenruhás embereket, mondja egy szemtanú, akiknek ruhája újja egész vállig véres volt. A jelszó: „derék polgárok, ti a szabadság ellenségeit irtjátok“. Marat és Robespierre magyarázatot találnak mindenre, csak az nem bizonyos előttük, hogy vajjon 1080-at vagy 3000-et öltek-e meg! Robespierreől jegyezték föl, hogy könnyezve bánkódott, mert egyet és nem is kettőt, ártatlanul öletett meg.

Még egy kis részlet: az utcákon talyigák haladnak végig, tele összevagdalt emberi hullákkal, mindannyi egymásra hányva! Egyes testtagok egészen kiállva lógnak a levegőben. Látod ezt a hideg kezét, mely felnyúlt a testvérhullák rátapadó ölelése közül? E hideg kéz, mintha szóltan imában mondaná: „De profundis, könyörülj az emberek fiain!“ Ez a sansculottizmus iszonya!

Ehhez hozzáfűzi az első köztársasági választás eredményét. A Convent csupa mérges baromficsoport vedlés idején. Ezután meg azt kérdezi, hogyan fognak ezek az emberek az emberi szenvedélyek forgó szelének füttyülése közben szólni és cselekedni!?

Ne kísérjük tovább. Izelítőül ennyi is igazolja, hogy Carlyle a filozófus, a költő és a lelke mélyében töprengő író megtalálta tárgyát és azzal, rettentő igazságtétellel, el is bánt.

*

A splendid isolationt élvező angoloknak Carlyle nem volt kedves, mert az angolokat gúnyolta, a németeket dicsőítette s Nagy Frigyesre, több kötetes hatalmas munkájában, sok elismerést halmozott össze. A porosz monarchia megteremtőjéről időszerű volna épp most szólni. Most, midőn az egyesült hatalmas németiség a háború kimondhatatlan rombolásai miatt belsejében is recseg-ropog és egész Európát fenyegeti. Mintha tűzhányó gyomrában a forrongó láva kitörőben volna, hogy elborítson mindent közelben s távolban. Carlyle célul tűzte maga elébe, hogy megfejtí, mi volt, mire vállalkozott és mit valósított meg Frigyes. Nehéz, sőt megoldhatatlan feladatnak tartja, de izgatja és hajtja, mert hisz a Nagy Frigyes munkája nemcsak előzménye, hanem bevezetése volt a francia forradalomnak, s minden nagysága mellett is áldozata lett ez iszonyú forradalomnak. „Frigyest félszáz esztendeig egészen elszüllyesztette és kitörölte az emberek emlékéből.“ Az is nagy baj volt, hogy a hosszú ötven esztendő új irányba terelte az emberek figyelmét. Azt is nagy hátránynak mondja, hogy a francia forradalom a császári, meg királyi hatalmak jogosultságát is kétségessé tette, holott a francia forradalom hamvából nem kisebb szfinx kelt ki, mint Napoleon.

Carlyle, mint komoly historikus és igazságot szerető író, a XVIII. évszázad áttanulmányozta s tisztába jött Nagy Frigyessel. Midőn meggyőződött, hogy nem volt sarlatán, nem volt hazug, mint az évszázad, s

midőn átlátta, hogy megbízható és az események okozati kapcsolatait vizsgáló írója nem volt: látva továbbá azt is, hogy olyan nagy név, mint Voltaire, úgy írt róla, hogy nem merete nyilvánosságra bocsátani, sőt a németek között is „mérhetetlen tudatlanság uralkodott Frigyes életéről“, s következésképpen ő maga az író is, mint kortársai, félre vannak vezetve, írói reputációja követelte, hogy megbízható adatok, igazságos következtetések s alapos bírálatok segítségével írja meg Nagy Frigyes életét. Ez Carlyle!

Előre bocsátja, hogy Frigyest semmikép sem tartja félistennek; az is kétséges, hogy hős lett volna, de ami megragad és kötelez, az, hogy ő a maga módja szerint egész ember (reality); mindig azt mondja, amit gondol és szándékszik. Cselekedeteit meggyőződése szerinti igazságos alapra helyezi, szóval se nem hipokrita, se nem sarlatán. Hogy munkájára szükség van a Frigyes halála után 70 évvel, s akkor, mikor a francia forradalom fölkavarta por és hamu pelyhei még mindig kavarnak a levegőben, Carlyle azzal magyarázza, hogy most eljött az ideje, hogy kiböngésszük a közel multból azt, ami megmaradt és megőrizésre tanulság okáért érdemes. „Mi az, ami újra alakítva és alkalmazva javunkra szolgálhatna? Mi az, ami gázneművé változtatva ott fog forogni a gravitáció törvénye szerint a szelek szárnyán örökké?“ Carlyle hitte, hogy az emberiségnek tesz szolgálatot, ha tiszta képet fog feltárni, mert bizonyos, hogy csak az maradt meg s csak az jó vissza hozzánk, ami igaz volt. Hadd szólaljon meg hát Nagy Frigyesből az, ami maradt, mert igaz volt s tehát érdemes a megtartásra.

Kinek emlékét élesztgetjük, Carlyle, rettentő komolysággal fogott föladata megoldásához, hogy Nagy Frigyes életét és a hohenzollern-brandenburgi család történiáját föltárja, s Magyarországhoz való kapcsolatait rokonszenvvel mondja el hatalmas hét kötetes művében. Az a pár vonás, melyet írónkról följegyeztünk, legyen elégséges nekünk, akik visszaemlékezünk. Majd ötven esztendő múlva, midőn a mai Németország és egyben egész Európa, sőt a távol kelet s még távolabb nyugat sorsa is más mederben fog hullámozni, majd akkor nemesak könnyebb, de kötelezőbb is lesz a német Frigyesek, az angol Györgyök és a francia Napoleonok hatásának és igaz érdemének föltárása.

Carlyle hosszú életet élt. 88 éves korában halt meg 1883-ban, arc-képét viselő ezüst éremmel kitüntetve. Állandóan dolgozott. Felolvasásaiból és essayiból 6 kötet, más nagyobb munkáiból összesen 52 kötet került ki. Előttünk rendkívül érdekes a hősökről és hősimádásról szóló 6 essay (*Heroes and heroworship*), nemesak azért, mivel ugyanerről a tárgyról Emerson is írt, hanem inkább azért, mert a világot mozgató és koronként átalakító nagy hősöket mutatja be. Kíséreljünk kiemelni néhány főbb eszmét. Egyetért azokkal, akik a vallást az ember fő tényezőjének tekintik. De nem érti azt, amit az egyházak tételekbe foglalnak és vallanak. Érti azt, amit az ember valóban hisz, „még ha másoknak körülírni nem is tudná“. Érti azt, amit az ember szívére vesz, amit bizonyosan lát és tud a titokzatos világegyetemhez való viszonyáról, s amihez alkalmazza életét és cselekedeteit. Más szóval, az ember gondolata az ő cselekedetének szülő anyja.

A pogány világ vallásában is volt bizonyos igazság, s tiltakozik az ellen, hogy valami üres fecsegésnek, hazudozásnak mondják. Carlyle-nek az idegen vallások keletkezésének és történelmének föltárása teljesen igazat adott még életében. Valóságos prófétai extázissal mutat rá mindenre, ami van, ami el nem tagadható. Ilyen az *idő nagy misztériuma*, de hány van azonkívül is. Mi az a megszabhatatlan, néma, soha sem pihenő valami, aminek Idő a neve, ami mindig forog, fut, rohan, mint a tenger soha sem pihenő hullámai. Igen, az idő! De hát mi is ez a szörnyű nagy valami? Talán erő, talán az erők ereje. Minden, minden csak éppen nem *mi*. Lám a XIX. évszáz materializmusának, agnosticizmusának cáfolata 1840-ben azzal a megnevezhetetlennel, azzal a nagy *Én*-nel, kit az egek egei be nem foghatnak.

A próféták közül Mahometet választotta ki, holott tudta, hogy ellene nagyon sok vád, sok kifogás hangzott el, s mégis érdemesnek tartotta, nemcsak azért, mert százötven millió követője volt, hanem azért, mert arról van meggyőződve, hogy nagy dolgot nem tehet, nagy hódítást nem végezhet senki, aki nem őszinte komolysággal fog hozzá. Nagy, értékes munkát csak az végezhet, aki teljes mértékben, mondhatnám, halálosan komolyan fogja föl és rászánja életét. Nem hallgatja el a próféta hibáit, sőt azokkal szemben mutatja föl rendkívüli nagyságát. Az ilyen tárgy való a Carlyle tolla alá. Innen, egy pusztában bolyongó nép sorsából lehetett kimutatni, hogyan lesz egy ember naggyá, ha új hitet tud lehelni népe lelkébe. Mert „egy nemzet története akkor lesz termékeny, lélek-emelő, ha hinni kezd!”

A próféta mellett a reformátor-pap, Luther, Knox s a puritánizmus ragadja meg írónk figyelmét. A költők igaz képviselőjét Dantében és Shakespeareben, az írókét Johnsonban, Rousseauban és Burnsben látta. Királyhóst látott és rajzolt hallgatói és olvasói elébe Cromwell, Napoleon személyében. Az utóbbiban a modern forradalmárt veszi észre és a forradalmat a pokol tűzébe öltöztetett igazságnak mondja.

Ettől az eszmékben oly gazdag könyvtől, mely a hősokeket és a hősimádást mutatta be, váljunk el a következő összefoglaló szavaival: „a hősimádás megvolt és megvan mindenütt. Az istenimádástól le egészen addig az udvarias köszöntésig, mellyel egyik ember a másikat megtiszteli“.

Engemet mérték felett vonz és lelkesít az író Carlyle, de egy rövid órára szabott jubiláris megemlékezés máris túllépte a hallgatóság türelme határát. Mégis hadd szóljak néhány szót az emberről. Szívesen lakott Craygenputtok faluban. Itt kereste föl Emerson, s itt látta ezt a nagy, erős embert, kinek homloka, mintegy sziklakő, maga pedig öntudatos, aki könnyen és folyton-folyvást ontja a beszédet, s mintha fitogtatná északias dialektusát és mindig kész humorát. Humora csipős volt. Nem kímélt senkit és semmit, sőt mindennek gúnynevet adott. De becsületes és igaz volt, s fogékony minden életérdek iránt. Ha valaki szenvedett s Carlylenek tudomására jutott, azonnal kész volt a segítségre. Midőn egy fiatal ember hozzá fordult tanácsért, ez a mindig gáncsoló ember atyai hangon osztja tanácsát. Hogy milyen érzékeny volt, megmutatta, midőn Emersonnak, fia halála után, vigasztaló levelet ír.

Sok irányú és gazdag irodalmi munkássága 1865-ben Nagy Frigyes életével elérte tetőzetét. Számos érdeme elismerésül az edinburghi egyetem hallgatói *Lord Rektorra* választották a nagy Gladstone helyére. Hasonló kitüntetést juttatott volt részére Aberdeen és Glasgow, de egyiket sem fogadta el. Most is aggódtak a választók, hogy talán ezt is visszautasítja, ami már azért is bántó lett volna, mivel Disraelivel szemben választották meg. Nagy volt az izgalom akkor is, mikor elfogadta, mert mindenki azt kérdezte, vajjon milyen lesz az a rektori adress. Egész Anglia figyelme Edinburgh felé irányult. A nagy kritikus író jegyzet nélkül beszélt egész óra hosszat. Humora szikrázott, mondatai sokszor megírt igazságoknak tömörített összefoglalói. A fulladásig szűfolt terem ablakai majdnem megszakítás nélkül zörögtek a tapsvihartól. Az új Lord Rektor összes szerepe ebből a székfoglalóból állott. Hogy Carlyle itt is a régi maradt, azzal mutatta meg, hogy midőn fölállott, hogy beszédét elmondja, bíborpalástja lehullott a válláról.

Ime egy ember! Egy író! Egy író, aki böles, aki tudós, mert rengeteget tanult s még annál is többet tud, mert tud teremteni! Mert a kívülről, a multból, az emlékekből, a hagyományokból hozzászóló adatokat, híreket, kis és nagy dolgokat összefogta, tollára vette és teremtett mindenből folyékony, átlátszó, oktató, olykor izgató, mindig igazságra törekvő és azt mutató egészet. Híró, ki a böles átható szemével néz és lát meg oly dolgokat, oly igazságokat, melyek a tények mögött rejlenek, mint a nemes gyümölcs íze a héj alatt a vékony rostszalak között. Ő, a híró, átfogja, összeköti és nemcsak élvé, hanem beszédessé teszi azt, ami már halottnak látszott. Ami rom volt és törmelék, keze alatt megelevenült. Nem tagadható, hogy Carlyle, a híró-filozófus, egyben költő is volt, művész, mint akár a cinquecentó festői, drámaírói, mint akár Shakespeare.

És mindezt saját gyönyörűségére, népe javára, s talán a mi javunkra is! Éppen mint tavasszal a tölgy, midőn lombot hajt, vagy mint a borostyán, a cseresznye, a barack és a többi, midőn befestik virággal, bearanyozzák gyümölcselel ágait.

Dr. Boros György.